

Voorwoord

Dit boek gaat over hoe je je gedraagt. Over de kleren die je koopt en de cola die je drinkt. Over wat je wel en niet onthoudt. Over hoe het komt dat goochelaars je zo makkelijk voor de gek kunnen houden. Het gaat over de dingen die mensen doen: leren lezen, wachten als het verkeerslicht rood is, dingen kopen die ze helemaal niet nodig hebben, met de mode meedoen. Soms kiezen ze daar bewust voor, soms ook niet. Hoe komt het dat niemand iets doet als er op straat iemand in elkaar wordt geslagen? Wat zou jij doen?

Dit boek is een boek over psychologie. Zo heet de wetenschap die zich bezighoudt met hoe mensen zich gedragen. Maar mensen zijn sociale dieren. Ze leven in groepen. Ze hebben niet alleen met zichzelf, maar ook met elkaar te maken. Wat de een doet, heeft effect op het gedrag van de ander. Daarom gaat dit boek niet alleen over hoe jij je gedraagt. Het gaat ook over hoe jij je gedraagt tussen andere mensen. Het is een boek over sociale psychologie.

Het boek heeft zeven hoofdstukken. Elk hoofdstuk gaat over een ander soort gedrag: zien en niet zien, onthouden en vergeten, proeven, gehoorzamen, bij een groep willen horen en elkaar accepteren. Elk hoofdstuk begint met een doe-het-zelftest. Door de test te doen, merk je vanzelf waar het hoofdstuk over gaat. Elk hoofdstuk eindigt met een verhaal. Daar komt het belangrijkste van dat hoofdstuk nog een keer in terug.

Bij het boek hoort een website. Want sommige dingen zijn moeilijk uit te leggen. Die moet je zelf zien. Een **w**→ wil zeggen: bij dit onder-

werp hoort een filmpje, een foto of een test die je op de website kunt bekijken. Sommige filmpjes zijn Engelstalig. Dat is geen probleem, omdat het vooral om het zién gaat. Ben je toch nieuwsgierig wat er gezegd wordt, dan is er vast wel iemand in de buurt die het voor je kan vertalen. Op de website kun je ook de formulieren downloaden die je nodig hebt voor het doen van de doe-het-zelftests. Je kunt elke schrijftest printen, zodat je niet in dit boek hoeft te schrijven. Kijk op: www.datzouiknooitdoen.nl

Het boek eindigt met een heleboel spelletjes. De spelletjes horen bij de hoofdstukken van het boek. Net als de doe-het-zelftests helpen ze je het onderwerp van dat hoofdstuk te voelen en te beleven. Als je wilt voelen hoe het is om je aan te passen aan de groep, doe je samen het spelletje De lift. Wil je weten hoe het is om dat juist niet te doen, dan ga je Spelen met stemmingen. En vind je het moeilijk om ideeën van anderen te accepteren, dan ga je het Ja-en-neespel doen. De spelletjes speel je met een groep: op een feestje, op kamp of in de klas. Het zijn allemaal theatersportspelletjes. Dat zijn oefeningen in toneelspelen. Maar je kunt er nog veel meer mee oefenen: elkaar accepteren, jezelf zijn, fouten durven maken, anderen helpen en echt naar elkaar luisteren.

Veel lees-, kijk-, doe- en speelplezier!

1. Ik zie, ik zie, wat jij niet ziet

Na de meivakantie zie je de juf de klas binnenkomen. Ze ziet er anders uit dan voor de vakantie. Je vraagt of ze naar de kapper is geweest. De juf schudt haar hoofd. Je vraagt je de hele dag af wat er anders is aan de juf. Opeens zegt iemand uit je tafelgroepje: 'Volgens mij heeft de juf een andere bril.' Natuurlijk, denk je. Dat ik dat niet in de gaten had!

Soms zie je lang niet alles wat er te zien valt en soms zie je juist meer dan je denkt. Zien is blijkbaar iets heel ingewikkelds. Hoe krijgen goochelaars het voor elkaar om je elke keer weer voor de gek te houden met hun verdwijntrucs? Wat is het voordeel van vooroordelen en wat hebben ze met zien te maken?

Doe-het-zelftest

Ken je de uitdrukking 'Elk muisje heeft een staartje'?

Er wordt mee bedoeld dat alles wat je doet (de muis) gevolgen heeft (de staart). Op iedere gebeurtenis volgt iets wat je nog niet weet of ziet. Misschien wel iets waarop je helemaal niet gerekend had...

Maar heeft elk muisje hier ook echt een staartje? Bekijk de illustratie aan het begin van dit hoofdstuk en zoek de muis zonder staart.

Wat ziet jouw oog?

Als je door het raam van je kamer naar buiten kijkt, komt er heel veel op je af. Je ziet bomen, auto's, wolken, vogels, huizen, mensen. En dan hebben we het nog niet eens over de geluiden die je hoort: de wind, de auto's, de vogels, misschien wel de telefoon van de burens. Dat is allemaal informatie die onze hersenen binnenkrijgen. En dat is nog maar een heel klein deel. Bedenk maar eens wat je nog meer zou kunnen zien aan alleen al een huis.

Een huis is opgebouwd uit heel veel bakstenen. Maar ook uit dakpannen en kozijnen. Er zitten deuren in en ramen, met daarachter gordijnen. En die gordijnen hebben misschien wel een kleurtje. En een patroon. Dat kun je allemaal zien aan één huis. Zie jij dat als je even naar buiten kijkt? Als je erop let wel. Maar als je op de gordijnen van de overburen hebt gelet, heb je waarschijnlijk niet gezien welke kleur de achterste auto van de straat heeft. Gelukkig maar, want als we alles zouden zien en horen wat er om ons heen gebeurt, zouden we waarschijnlijk heel snel gek worden. Het is gewoonweg te veel. Maar welke dingen zie je wel en welke niet? En wie of wat bepaalt dat?

Wat we wel en niet zien hangt af van de situatie. Nieuwe dingen zijn belangrijk, nieuwe dingen vallen op. Dingen die afwijken van hoe het normaal in die omgeving gaat. Als je in een rustig dorp op het platteland woont en je hoort de sirene van de politie, dan valt dat op. Je hoort het duidelijk en waarschijnlijk heeft het hele dorp het gehoord. Maar als je in een grote drukke stad woont waar elke dag politie met sirenes rondrijdt, hoor je het niet meer. Je brein denkt dan als het ware: Weer een sirene, daar ga ik niet elke keer op letten hoor. Ik blijf aan de gang!

Je pikt dus de dingen op die voor jou, op dat moment, belangrijk zijn. Andere informatie kan totaal aan je voorbijgaan.

Heb je het muisje zonder staart gevonden?

Inderdaad, een van de muizen in de linkeronderhoek heeft geen staart. Dat had je vast al gauw in de gaten. Maar heb je wel gezien dat ook de kat geen staart heeft? Waarschijnlijk niet, want je was op zoek naar muizen zonder staart. Je kunt niet overal tegelijk op letten. Goochelaars maken handig gebruik van dit gegeven: ze leiden je af en jij ziet alleen wat zij willen dat je ziet.

w→

Een goochelaar op een cruiseschip doet allerlei trucjes. Maar elke keer zegt een papegaai: 'De kaart zit in je broekzak!' of 'Dat konijn kwam uit die doos!' Nou, die goochelaar is het na een tijdje wel zat dat die papegaai de hele tijd zegt hoe zijn trucs in elkaar zitten dus hij stopt er maar mee.

De volgende dag vergaat het schip, maar de goochelaar en de papegaai weten op een stuk drijvend hout te klimmen. Na een paar uur zegt de papegaai: 'Oké, ik geef het op, waar heb je het schip gelaten?'

Nog een doe-het-zelftest

Lees het onderstaande stukje over kleuren zien.

Hoe geel is een kanarie?

Een koffiebruine broek, een gifgroene trui, een fletsblauwe jurk. Het klinkt heel precies, maar is dat ook zo? Wat voor koffie bedoel je als je iets koffiebruin noemt? Koffie met veel of met weinig melk? Koffie zonder melk misschien? Een gifgroene trui klinkt

spannend, maar is gif wel altijd groen? Het gif dat gifslangen produceren is meestal kleurloos en cyaankali (een zeer sterk en snelwerkend gif) is het kaliumzout van blauwzuur. Het is niet groen of blauw, maar wit. En hoe zit het met die fletsblauwe jurk? Iemand die net een nieuwe jurk heeft gekocht zal niet zo gauw zeggen: 'Kijk eens wat een mooie fletsblauwe jurk.' Flets betekent bleek en bleek is meestal niet zo positief. De jurk is lichtblauw voor wie het een mooie jurk vindt. En fletsblauw voor iemand die denkt: Niet echt mijn smaak.

Kleuren zien is iets heel bijzonders. We hebben afspraken gemaakt over wat we geel, groen, blauw of rood noemen, maar zien we eigenlijk wel hetzelfde? Dat is moeilijk te controleren. Ook niet als je er kanarie-, appel-, hemels- en bloed- aan toevoegt. Want er zijn ook oranje kanaries, rode appels, grijze hemels en mensen met 'blauw bloed' (daarmee bedoelen we mensen die van adel zijn).

Lees nu het onderstaande stukje uit de tekst nog een keer. Hoeveel keer komt de letter 'f' er in voor?

We hebben afspraken gemaakt over wat we geel, groen, blauw of rood noemen, maar zien we eigenlijk wel hetzelfde? Dat is moeilijk te controleren. Ook niet als je er kanarie-, appel-, hemels- en bloed- aan toevoegt.

Er staan drie letters 'f' in het stukje. Hoeveel heb jij er gezien? Misschien maar twee. Want de kans is groot dat je de letter 'f' van het woordje 'of' bent vergeten mee te tellen. Hoe kan dat nou? Je hebt toch heel goed gekeken?

Wel kijken maar niet zien, hoe kan dat?

Toen je begon met leren lezen, leerde je alle letters. Daarna leerde je hoe die letters samen woorden maken. Nu wordt het lezen van woorden steeds automatischer. Je hoeft niet altijd meer alle letters achter elkaar te bekijken, want sommige woorden herken je in een oogopslag. Vooral korte woorden die veel voorkomen, zoals 'of', lees je zo snel dat het eigenlijk vanzelf gaat.

Dus als je op zoek bent naar de 'f', ga je bij elk woord dat je ziet goed kijken of er een 'f' in voor komt. Maar het woordje 'of' sla je over, omdat je het eigenlijk niet ziet. Je leest eroverheen.

Kinderen die getest worden op dyslexie moeten onder andere twee rijtjes moeilijke woorden voorlezen. In het ene rijtje staan bestaande woorden, in het andere rijtje onzinwoorden. Kinderen die geen dyslexie hebben, doen langer over het rijtje onzinwoorden. Die woorden kunnen ze niet automatisch lezen, de bestaande woorden wel. Kinderen met dyslexie kunnen geen van beide rijtjes automatisch lezen. Ze doen ongeveer even lang over het lezen van onzinwoorden als over het lezen van bestaande woorden.

bestaande woorden

krokodillenleer
diamanten
gordijnrails
automatisch
streepjescode

onzinwoorden

pilroddelbroek
mantelplassen
drogmoeders
windelschillig
slofjespudding

Zie je wel!

Je kunt niet alles bewust zien, dat zou te veel zijn. Daarom kies je onbewust en heel snel wat voor jou op dat moment belangrijk is. Als ie-

mand zegt dat je muisjes zonder staart moet zoeken, dan kijk je naar de staarten van de muisjes. Andere dingen, zoals een poes zonder staart, zie je niet. Die sla je vanzelf over, want je zoekt er niet naar.

Informatie die je vooraf krijgt bepaalt dus waar je op let en wat je wel en niet ziet en hoort. Dat maakt alles overzichtelijker, maar kan je ook een vertekend beeld geven van iets of iemand. Je gaat namelijk letten op de dingen die je dént te gaan zien. Een voorbeeld. Er komt een nieuw meisje in de klas en de juffrouw zegt: ‘Dit is Sanne, wees maar aardig voor haar, want ze is een beetje zenuwachtig.’ Vanaf dat moment ontdek je zenuwachtige trekjes bij Sanne. Als ze in de pauze de rits van haar jas niet gelijk dicht krijgt denk jij al gauw: Dat zijn de zenuwen. Als de juf niets had gezegd, had je misschien als eerste gedacht: De rits van Sannes jas is stuk.

Zodra je iemand ziet, heb je ideeën bij die persoon. Dikke mensen zijn gezellig. Nederlanders zijn gierig. Kinderen met een bril zijn slim. Dat soort ideeën heeft iedereen en er is niets mis mee. Ze helpen je om met weinig informatie toch een beeld van iemand te krijgen. Ze helpen je ook om snel een situatie in te schatten. Dat kan heel handig zijn. Als je het niet doet, moet je elke keer dat je een nieuw iemand ontmoet bij nul beginnen om te ontdekken wat het voor iemand is en dat kost veel energie.

Als er een invaljuf de klas binnenkomt denk je dat je al een heleboel over haar weet, alleen door hoe ze eruitziet. Kijk eens naar de juffen op de eerste bladzijde van dit hoofdstuk. Wie van de twee zou jij kiezen en waarom?

Ideeën die je op grond van iemands uiterlijk hebt, hoeven niet te kloppen. Je nieuwe buurvrouw blijkt helemaal geen gezellige dikkerd te zijn. Dat merk je als je bij haar aan de deur komt om kinderpostzegels te verkopen. En kinderen met een bril zijn heus niet altijd superslim. Maar sommige ideeën zijn erg hardnekkig. Je hebt ze, ook als je weet dat ze niet waar hoeven te zijn. Ook als je denkt dat je ze niet hebt of heel erg je best doet om ze niet te hebben.

Er is een manier om te testen of je bepaalde ideeën met bepaalde personen verbindt: de Impliciete Associatie Test (IAT). Doe de voorbeeldtest hierna, dan zul je merken hoe de IAT werkt.

Impliciete associaties

Impliciet betekent: verborgen, zonder dat je het in de gaten hebt. Een associatie komt bij je op door iets wat je hoort, ruikt of ziet. Het kan een gedachte zijn, of een gevoel. Je ruikt de zee en denkt aan vakantie. Je ziet een spin en je krijgt de kriebels. Je hoort sirenes en je wordt bang. Kennelijk hoort de zee voor jou bij vakantie, en sirenes bij gevaar. Sommige associaties zijn logisch. Andere zijn minder logisch: je ruikt de zee en je wordt misselijk. Je snapt niet waarom. Misschien ben je een keer zeeziek geweest, heb je bij het zwemmen een slok zee-water binnengekregen of ben je op een kwal gestapt? Zulke associaties zitten vaak dieper verborgen. Je hebt niet in de gaten waar ze vandaan komen. Dat noem je impliciet.

Doe-het-zelftest

Voor deze test heb je een stopwatch nodig. De meeste mobiele telefoons hebben een stopwatchfunctie. Het is handig om de test met z'n tweeën te doen: de een leest, de ander bedient de stopwatch. Daarna draai je het om.

Leg de volgende twee pagina's met plaatjes en woorden open voor je neer op tafel. De een drukt de stopwatch in en zegt 'ja'. Op dat moment begint de ander hardop de woorden voor te lezen. Degene met de stopwatch klokt heel nauwkeurig hoeveel tijd de ander nodig heeft om alle woorden foutloos(!) voor te lezen. Als je merkt dat je een fout maakt, lees je dat woord opnieuw, je hoeft niet helemaal opnieuw te beginnen.

Hoelang heb je over het voorlezen gedaan?

Wissel van rol en kijk hoelang de ander erover doet.

w→

huis

fiets

boek

taart

boom

paard

koe

bloem

appel

tafel

potlood

auto

olifant

badkuip

paddenstoel

wijnglas

zwemband

soeplepel

nijlpaard

theepot

Doe nu precies hetzelfde met de woorden op de volgende pagina.

tafel

auto

potlood

paard

bloem

koe

nijlpaard

paddenstoel

peer

theepot

boom

huis

soeplepel

boek

fiets

appel

taart

badkuip

olifant

wijnglas

Hoelang doe je nu over het voorlezen?
 Is er verschil met de vorige pagina?
 Zo ja, hoe zou dat komen?

Hoe goed je ook je best doet, het is makkelijker om de woorden foutloos voor te lezen als de plaatjes die erbij staan kloppen. Om het woord 'auto' te lezen terwijl je het plaatje van een fiets ziet, moeten je hersenen meer moeite doen. Ook al hoeven ze alleen op het woord te letten, ze zien het plaatje toch. Ze worden erdoor in de war gebracht en dat kost tijd.

Doe-het-zelftest

Er komen nog twee tests. Je ziet steeds twintig woorden, die in verschillende rijtjes thuishoren: het rijtje links of het rijtje rechts. De een neemt de stopwatch, de ander een potlood. Als degene met de stopwatch 'ja' heeft gezegd, bekijkt de ander in welk rijtje het woord thuishoort en zet op de juiste plek een kruisje.

Eerst een voorbeeld om te oefenen:

jongen	meisje
x	Bob
x	Mohammed
	Sara
	x
	Madelief
	x
x	Johan
	Renate
	x
	Andrea
	Thomas
	Ruben
	Rachida
	Else
	Niels
	Pieter
	Joanne
	Bart
	Olivia
	Olivier
	Benjamin
	Willem
	Irene

Doe nu hetzelfde met het volgende rijtje.

Let op: er staan nu links en rechts twee woorden.

Lees het eerste woord in het midden. Past het bij 'jongen' of bij 'voetbal', dan zet je je kruisje links. Past het bij 'meisje' of bij 'ballet', dan zet je daar je kruisje.

Houd weer de tijd bij. Hoelang doet de een er over? En hoelang de ander?

jongen of voetbal		meisje of ballet
	jurk	
	sport	
	Eva	
	paardenstaart	
	strafschop	
	Jeroen	
	lenig	
	stoer	
	bal	
	zij	
	Marco	
	club	
	spierballen	
	dansen	
	winnen	
	Simone	
	muziek	
	overtreding	
	spiegel	
	hij	

Doe nu precies hetzelfde nog een keer. Maar let goed op: de woorden boven de rijtjes zijn veranderd!

jongen of ballet	meisje of voetbal
	jurk
	sport
	Eva
	paardenstaart
	strafschop
	Jeroen
	lenig
	stoer
	bal
	zij
	Marco
	club
	spierballen
	dansen
	winnen
	Simone
	muziek
	overtreding
	spiegel
	hij

Vergelijk nu de tijd die je nodig had voor de eerste keer invullen (jongen-voetbal en meisje-ballet) en de tweede keer invullen (jongen-ballet en meisje-voetbal).

De kans is groot dat je voor de tweede keer invullen meer tijd nodig had. Hoe zou dat komen?

In de test met de woorden en de plaatjes werden je hersenen bij het voorlezen van de woorden in de war gebracht door de plaatjes. In de jongen-meisjetest worden ze ook in de war gebracht. Niet door iets wat je kunt zien (een plaatje), maar door iets waaraan je onbewust denkt als je een woord ziet (een associatie).

Over het invullen van het eerste rijtje hoeven de meeste kinderen minder lang na te denken, omdat ze jongen-voetbal en meisje-ballet beter bij elkaar vinden passen dan jongen-ballet en meisje-voetbal.

Een woord als 'strafschop' past bij voetbal en dus ook bij 'jongen', dus in het eerste rijtje is het kruisje snel gezet. Maar als je moet kiezen uit jongen-ballet of meisje-voetbal hebben je hersenen meer tijd nodig: jongen-voetbal is voor je hersenen bijna hetzelfde, meisje-voetbal niet, dus moeten je hersenen beter opletten om het goede rijtje te kiezen.

De associaties bij de woorden 'jongen' en 'meisje' zijn heel algemeen. Bij de geboorte van een jongen krijg je beschuit met blauwe muisjes, bij een meisje zijn de muisjes roze. Jongens krijgen ander speelgoed, doen andere spelletjes, mogen andere dingen en gaan op andere sporten dan meisjes. Ook al ben je het daar misschien niet mee eens en doe je je best dat te veranderen. Zelfs meisjes die op voetbal zitten en jongens die aan ballet doen, hebben waarschijnlijk meer moeite met het invullen van het tweede rijtje. Er zijn nu eenmaal meer jongens dan meisjes die voetballen.

Wat betekenen onderstaande uitdrukkingen en gezegdes? Wat valt je op?

- Hij is het zwarte schaap van de familie.
- Iemand zwart maken.
- Iemand de Zwarte Piet toespelen.
- Op zwart zaad zitten.
- Hij is een echte zwartkijker.
- Zij staat op de zwarte lijst.
- Dat was een zwarte dag in onze geschiedenis.
- Zij werkt zwart.
- Hij rijdt zwart.

w→

Met een IAT kun je testen welke dingen mensen wel en niet bij elkaar vinden horen, zonder dat ze dat zelf in de gaten hebben. Je kunt er associaties mee aan het licht brengen, waar mensen zich niet van bewust zijn.

Drie Amerikaanse psychologen hebben de IAT bedacht. Daarmee konden ze onderzoeken of mensen vooroordelen hebben die te maken hebben met huidskleur. De rijtjes die ze bedachten, zagen er ongeveer zo uit:

Test 1

		
slecht		goed
mooi		
gemeen		
boef		
vriendelijk		
lelijk		

Het raadsel met de chirurg

Er is een auto-ongeluk gebeurd. Vader en zoon zaten in de auto. Vader is op slag dood en de zoon wordt met spoed naar het ziekenhuis gebracht. Daar wordt hij meteen geopereerd. De chirurg komt de operatiekamer binnen, kijkt naar de patiënt, schrikt en zegt: 'Dat is mijn zoon!'

Weet je het echt niet? Bekijk dan het plaatje op de volgende pagina.

Test 2

goed

slecht

mooi

gemeen

boef

vriendelijk

lelijk

En wat bleek? De Amerikanen die de test deden, vonden test 1 moeilijker dan test 2. Hoe vaak ze de test ook deden en hoe graag ze ook wilden dat het anders was, ze bleven langer doen over de eerste test dan over de tweede. Blijkbaar vinden ze zonder dat ze het in de gaten hebben en zonder dat ze het kunnen veranderen, dat 'goed' bij 'blank' past en 'slecht' bij 'zwart'.

Het raadsel met de chirurg

In Amerika bestaan er blijkbaar negatieve vooroordelen over zwarte mensen. De meeste mensen willen die vooroordelen niet hebben, omdat ze weten dat het niet uitmaakt welke huidskleur iemand heeft. Ze willen het liefst iedereen gelijk behandelen en doen dat meestal ook. Maar soms kom je niet onder je vooroordelen uit. Dat gebeurt vooral als je iets heel snel moet beslissen. Zo snel dat je geen tijd hebt om na te denken over wat je het beste kunt doen. Bijvoorbeeld in het volgende waargebeurde verhaal.

Timothy Thomas was een negentienjarige zwarte jongen die in de Amerikaanse stad Cincinnati woonde. De politie was naar hem op zoek omdat hij behoorlijk wat verkeersboetes nog niet betaald had en twee keer voor de politie was weggerend.

Op 7 april 2001 zien twee agenten Timothy Thomas lopen en willen ze hem arresteren. Maar hij rent weer weg. De politie zet de achtervolging in. De agent die achter hem aan rent, ziet dat de hand van Timothy naar zijn broekzak schiet. Snel trekt de agent zijn pistool en vuurt. Timothy wordt geraakt en valt dood neer.

De agent verklaarde later dat hij uit zelfverdediging schoot. Begrijpelijk, als je ziet dat iemand een wapen trekt. Het punt is alleen dat achteraf bleek dat Timothy helemaal geen wapen had. Waarschijnlijk wilde hij alleen zijn afzakkende broek optrekken.

De zwarte inwoners van Cincinnati waren boos op de politie na deze gebeurtenis. Zij waren ervan overtuigd dat de agent niet geschoten zou hebben als Timothy een blanke jongen was geweest. Omdat hij van een blanke jongen niet meteen zou denken dat hij een pistool bij zich had.

www.defonteinkinderboeken.nl

www.kwintessens.nl

© 2012 Bette Westera en Naomi Tieman

Voor deze uitgave:

© 2012 Uitgeverij De Fontein, Utrecht

In licentie uitgegeven door Kwintessens, Amersfoort

Omslagafbeelding en illustraties: Sylvia Weve

Omslagontwerp en grafische verzorging: Zeno

De uitgever heeft getracht alle rechthebbenden te achterhalen. Aan hen die desondanks menen aanspraak te kunnen maken op enig recht, wordt verzocht contact op te nemen met Uitgeverij De Fontein, Postbus 13288, 3507 LG Utrecht.

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch door fotokopieën, opnamen of enige andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

ISBN 978 90 261 3339 8 (e-book 978 90 261 3357 2)

Bestelnummer 6528

NUR 210